

RESUMO

Este artigo pretende ofrecer unha panorámica das vías romanas do norte de Gallaecia para despois centrarse na vía que unía *Lucus Augusti* con *Asturica Augusta* procedendo a efectuar unha análise dos seus restos máis significativos nesta zona do Corgo.

PALABRAS CLAVE

Vías romanas, epigrafía, miliarios.

1 LIMIAR

É máis que probable que esta zona onde se sitúa o concello do Corgo tivese unha desbordante actividade tanto comercial como agrícola-gandeira en época romana. Unha actividade que tería dúas causas principais. Por unha banda, o feito de atoparse moi preto da cidade de Lugo capital do *conventus*, ou provincia se o preferimos, fixo que esta zona fose ideal para subministrarlle produtos agrícolas e gandeiros. Pero a segunda causa e quizais máis importante e marca unha diferenza clave con outras zonas limítrofes. Esta é a vía romana, que permite un transporte sinxelo e rápido das mercadorías cara a capital. A existencia de varios poboados castrexos de chaira construídos xa durante a época romana a carón da vía, dan unha idea de esa especial relación e dependencia da poboación castrexo-romana de esta zona coa agricultura-gandería e ca vía romana

Pero non era a única que gozaba destes privilexios viarios. Así por exemplo, a área de Calde, con epicentro en Santa Eulalia de Esperante, Meilán ou mesmo outra Eulalia neste caso de Bóveda, foron zonas de estreita vinculación comercial con Lugo a través das importantes vías que as cruzaban.

Javier Gómez Vila

info@javiergomez.org
Doutor en Arqueoloxía e Hª Antiga
Profesor ensino secundario I.E.S.
N. S. dos Ollos Grandes

Non debemos de esquecer que esta especial relación do home co camiño é algo intrínseco á cultura romana. Unha época onde os camiños adquiren unha transcendencia e unha importancia sen igual. De feito, a maior empresa emprendida pola cultura romana foi a de implementar e organizar unha rede de comunicación que fixese operativa a administración, o comercio e tamén, como non, a guerra. Rodríguez Neila dixo nunha ocasión que o poder de Roma abarcou ata onde as súas vías podían levar aos seus homes. Un poder, o das comunicacións, que ao ver os seus enormes beneficios Roma fíxoo seu rapidamente e plasmouno preto do Palatino e Capitolio co *Milliarium Aureum*. Un símbolo, un emblema, unha imaxe do vértice dun mundo que a través das súas arterias, as súas vías, difundía a forma de vivir, de pensar e de morrer.

Construír camiños e pontes manifestouse como a gran tarefa a realizar. Unha labor acuñada no termo "pontífice", que Varrón fai derivar de "facere pontes", e que todo emperador e cónsul ostentábo e executaba para converterse no principal benfeitor do benestar da comunidade.

Nun primeiro momento esta rede viaria foi crucial para a conquista, control e explotación dos novos territorios, para converterse despois na peza clave do desenvolvemento económico, e sempre levou parello indefectiblemente a creación dunha serie de núcleos humanos na súa contorna. Estes hábitats dispersos, pero moi ben comunicados, dotaron ás comunicacións romanas dun recoñecemento e dunha humanidade descoñecida ata a data.

2 AS VÍAS ROMANAS NO NORTE DE GALLAECIA. O RIXE E TRANSFORMACIÓNS POSTERIORES

No norte de Galicia temos tres vías moi antigas que datan de tempos da conquista de Gallaecia.

A que nos ocupa quizais sexa a que ostente o primeiro posto en antigüidade, xa que sería construída durante as propias guerras Cántabras para facilitar o desprazamento das tropas e a comunicación co campamento militar de *Lucus Augusti* que, como sabemos, daría paso despois a cidade de Lugo.

Construír camiños durante a propia guerra era unha práctica moi habitual dos lexionarios romanos que contaban con persoas especializadas nestas tarefas. De feito, o exército romano só era capaz de facer longos desprazamentos a través das vías. Dende o calzado dos soldados ata as mercadorías e armamento pesado que transportaban estaban pensados para os pavimentos das vías.

Son innumerables os exemplos que poderíamos indicar para ilustrar esta forma de entender a guerra pero se temos que escoller un poderíamos elixir o saqueo ás cidades do val do río Xanthus. Bruto, o asasino de Xulio César, nun desesperado intento de perpetuar a República, vese incapaz de levar a cabo unha campaña bélica contra Octavio Augusto, o herdeiro de César, por falta de capital. Para resolver estes problemas financeiros decide saquear as cidades máis ricas de Licia, ao sur da actual Turquía. Estas eran aínda moi ricas porque ninguén as puidera saquear xa que estaban separadas do mundo "civilizado" polos formidables e intransitables Montes Solima. De feito, o seu illamento era tal, que os propios gobernadores romanos desta provincia xa había tempo que renunciaran a cobrar os impostos ou a impoñer certa orde.

Pois ben, a calzada romana remataba en Telmesus. De aí en adiante só había un camiño de cabras de 30 quilómetros a través dos Montes Solima para chegar á primeira cidade. Que fai o exército de Bruto?, parece evidente que sería atacar para coller por sorpresa aos habitantes de Xanthus e así evitar que se refuxiasen detrás da impresionante muralla que tiña. Pero non foi así. Bruto foi facendo o seu propio camiño a medida que avanzaba, obrigando os seus lexionarios a cortar a dura rocha con picos e a durmir o carón da vía de dez pes de ancho. E, de paso, tamén os obrigou a soportar as continuas burlas dos xanthianos que desde o cumio rían ao ver o lentísimo avance do exército romano e as facilidades que lles estaban dando para aprovisionarse e poder resistir comodamente o asedio. Trinta días despois o exército de Bruto plántase en pleno diante da muralla. O resultado xa o podemos imaxinar. As terribles e enormes máquinas de guerra que puideron cruzar o Solima grazas ao camiño arrasan as defensas en poucos días. Os habitantes da segunda gran cidade da zona, Patara, á vista do acontecido, apresuráronse a renderse tan pronto como viron no horizonte o equipamento de asalto romano, pero nin aínda así conseguiron librarse de ser vendidos como escravos 50.000 dos seus habitantes.

Mapa 1. Intervención militar romana no noroeste hispánico.

Volvendo ao tema, nese intre xa estamos a pensar no exército de Caio Antistio construíndo vías e campamentos no norte da meseta para illar e someter aos levantiscos

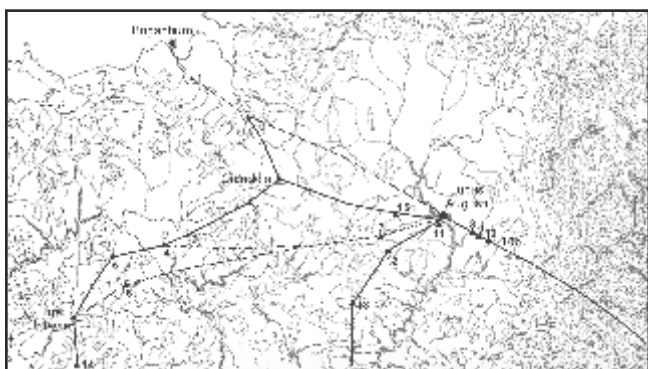
cántabros e astures. No mapa adxunto pódese observar todo este despregue construtivo e como a nosa vía sería un elemento máis dentro desta etapa.

As outras dúas vías ás que nos referíamos anteriormente e que datábase nesta época da conquista tiñan unha función moi concreta e tamén básica para poder acadar a vitoria militar xa que servirían de enlace cos dous grandes portos do noroeste: *Brigantium* e *Iria Flavia*.

A denominada XX do Itinerario de Antonino ou *per loca maritima*, dirixíase cara a o porto de *Brigantium* (A Coruña) para fornecer o campamento recentemente fundado e a posterior capital administrativa de *Lucus Augusti*. Unha vía polo tanto que amosaba

A outra vía que posuía idénticas funcións era a que permitía recibir subministracións do outro gran porto do noroeste de época romana, o de Iria Flavia. Neste caso, o transporte realizábase pola chamada vía XIX que discorría por San Román da Retorta onde se atopou un miliario do emperador Calígula.

Pero aínda nos está completo o panorama viario do norte de Galicia. En contra da idea xeneralizada da inmutabilidade dos camiños de Roma, foron os propios romanos os que levados polos seus propios intereses cambiaban a miúdo as súas vías. Reparábanse, construíanse unhas novas, abandonábanse algúns trazados... todo en función dos desexos do estado. Xeralmente, é o exército o encargado de levar á práctica estes designios que combinaba maxistralmente coas súas propias necesidades bélicas. A Gallaecia romana é un bo exemplo destes cambios que aconteceron a finais do século I. Esta época de fins do I está marcada polo carácter dos seus emperadores, os Flavios, que levaron a cabo un inxente programa construtivo edilicio para a maior gloria do Imperio. Vespasiano e os seus dous fillos, Tito e Domiciano, foron os construtores do colosal anfiteatro de Roma, posteriormente chamado Coliseo, ou as importantes reformas levadas a cabo no foro romano. Pero os seus intereses centrábanse tamén nas provincias hispanas onde realizan profundos cambios. Un exemplo sería a concesión do *ius Latii*, unha especie de cidadanía romana de segunda clase cos mesmos dereitos que a plena agás o de voto. Outro caso sería o enorme fomento que os Flavios fan do proceso urbanizador. Como consecuencia, aparecen multitude de novos núcleos urbanos nas zonas interiores que demandan tanto a modificación dos trazados viarios existentes como a construción de novos camiños para poder comunicarse. De feito, os Flavios consideraban que a organización do noroeste levada a cabo por

Mapa 2. Rede viaria romana no norte de *Gallaecia*. Identificación e alteración dos trazados.

1. Cambre. Asentamiento viario.
2. Asientos, O Real (Boimorto). Miliario de Maximino e Máximo. Pérez Losada, F. (1989)
3. Ponte Puñide (Gonzar, O Pino). Asentamiento viario
4. Santiso (Castrofeito, O Pino). Asentamiento viario
5. Santiago de Compostela (*Asseconia*). Mansión e aglomerado secundario
6. Gándara (Sergude/Sales, Vedra). Miliario de Calígula. (CIL, II sup. 6233-6234; IRG, I, 2)
7. San Román da Retorta. Miliario de Calígula. (IRG, II, 1; IAE, 1714; IRPL, 93, Gómez Vila, J. (1992)
8. San Pedro de Arxemil (O Corgo). Miliario de Adriano. (IRPL, 94, Gómez Vila, J. (2006)
9. San Pedro de Arxemil (O Corgo). Dous miliarios anepígrafos (Gómez Vila, J. (2006)
10. Santa María de Franqueán (O Corgo). Miliario de Caro (Álvarez Asorey, R. (2002). Gómez Vila, J. (2009)
- 10b. Tórdea. Miliario anepígrafe. (Álvarez Asorey, R. Rodríguez Colmenero, A. (2008). Gómez Vila, J. (2009)
11. Santa Eulalia de Esperante (Lago). Miliario anepígrafe (Gómez Vila, J. (2002)
12. Entrambasaguas (Guntín). Miliario de Caracalla (IRPL, 96, Gómez Vila, J. (2006)
13. Seteigrexas (Monterroso). Miliario de Caracalla (IRPL, 95, Gómez Vila, J. (2002, 2006)
14. Caldas de Reis (*Aquis Felenis*). Mansión e aglomerado secundario. Miliario de Constantino (IRG, III, 11)
15. Miliario de Heliogábalo. Gómez Vila, J. (2009)

funcións militares de movemento de tropas pero que tiña tamén importantes funcións comerciais, xa que por ela circularon multitude de produtos claves para a supervivencia da cidade de Lugo.

Augusto adoeceía de falta de cidades e dunha escaseza de comunicacións en zonas interiores.

Estas reformas viarias flavias serán executadas por unidades militares que acababan de ser asentadas en *Gallaecia*, unha en *Aquis Querquennis* (Baños de Bande, Ourense) e outra en Cidadela (Sobrado dous Monxes, A Coruña). Entre as reformas atópanse a construción de novas vías que enlazaban directamente as tres capitais conventuais: Lugo, Astorga e Braga e o cambio do trazado doutras existentes para adaptalas ás novas necesidades. Este é o caso por exemplo da propia vía XX da que falamos anteriormente. Varía un pouco cara o sur o seu percorrido orixinario co obxectivo de facelo pasar polo propio campamento de Cidadela porque, ao cabo, un campamento militar illado non ten sentido e desta forma quedaba enlazado tanto coa capital de Lugo como co seu porto da Coruña. No entanto, este feito non vai provocar que o antigo trazado desta vía que pasaba por Guitiriz se abandone ou perda importancia. Ao contrario, segue sendo unha ruta comercial de primeira orde durante toda a época romana.

Os mesmos motivos de accesibilidade van provocar que esta unidade militar asentada no campamento de Cidadela, a *Cohors I Celtiberorum*, constrúa outras vías, ou mais ben dirixa os traballos, porque xa se sabe que quen realmente traballaban eran os indíxenas. Esta nova vía tiña como obxectivo unir este asentamento militar coa costa lucense a través de Buriz e Miñotos.

Deste xeito tamén aparece unha nova ruta que enlazaría directamente as dúas capitais administrativas máis occidentais de *Gallaecia*, Lugo e Braga, a través de Ourense e do propio campamento de *Aquis Querquennis*, que agora tamén ten funcións de mansión. A partir de aí compartía o derradeiro tramo ca vía XVIII ou Vía Nova.

3 A VÍA ROMANA NO CONCELLO DO CORGO

O documento onde aparece recollida esta vía por primeira vez é no Itinerario de Antonino. Esta obra é unha enumeración de camiños de todo o Imperio romano. Posiblemente fose redactada no século III, pero a que conservamos é unha copia medieval. No século XIX, un estudoso dos camiños romanos chamado Eduardo Saavedra cree conveniente organizar estas "rutas" do Itinerario colocándolle un número significativo a cada unha delas. Como a vía que nos ocupa aparece mencionada en dúas destas "rutas" temos a oportunidade de poder escoller polo tanto entre dous números: o XIX e o XX.

Ademais deste privilexio contamos con outros dous moito máis importantes. Esta zona posúe as mellores estruturas viarias romanas do norte de *Gallaecia* e, por se non fose pouco, ten tamén a maior concentración de miliarios.

1. Estruturas da vía romana.

Son facilmente perceptibles na paisaxe xa que adoitan presentar unha forma de "muro de terra" que se ergue nunha zona chá e que se prolonga varias decenas de metros. Esta estrutura chamada lombo ou *agger* é típica das vías romanas e a vemos

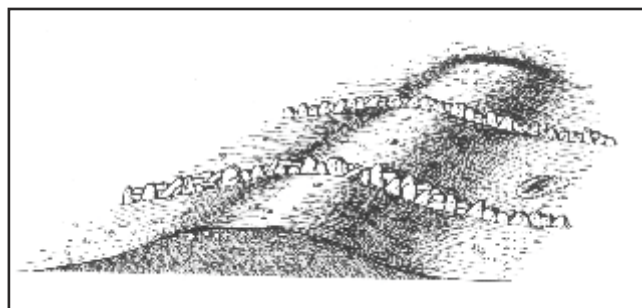

Figura 1. Perspectiva dun lombo na milla 62 da vía XVIII. Obsérvese a disposición dos muros adaptándose ao perfil da vía como ocorre na lámina 2.

repetida infinidade de veces ao longo de todo o imperio. De feito, e sen saír da provincia de Lugo, volvemos atopala na vía XX entre Lugo e A Coruña,

concretamente en Guitiriz, paralela a vía férrea, nunha zona chamada Portovello.

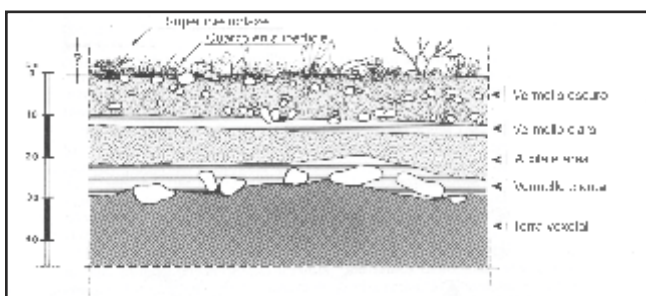

Figura 2. Corte lonxitudinal dun lombo na milla 73 da vía XVIII

Tecnicamente consiste nunha plataforma elevada formada por unha mestura de terra, pedras e area, extraídas na meirande parte das cunetas (*sulci* ou *fossae*) laterais, que tiña por obxectivo drenar o camiño, evitar o seu afundimento, facelo máis consistente e, de paso, mellorar a visibilidade sobre a contorna para evitar os frecuentes roubos.

Lámina 1. Agger da vía romana na capela das Virtudes e no pobo de Campelo, respectivamente.

Grazas aos cortes que se fixeron en *aggeres* da vía XVIII na Baixa Limia sabemos que estaban formados na meirande parte por material de tamaño medio compactado e colmatado por material fino. Sen embargo, este material varía dunhas zonas a outras na mesma vía. Este feito foi comprobado nesta vía nova. Na zona de A Sainza está formado por cuarzo colocado a modo de macadam (pavimento típico dos camiños reais do século XVIII-XIX) mentres que en Vilar de Santos son máis abundantes pedras grandes e planas. Por outra banda, o ancho nesta zona ourensá é similar á lucense, de entre 4 e 6 metros.

Polo tanto, sería un firme de pedra miúda e non un pavimento de grandes lousas, que é o que adoita aparecer como característico das vías romanas e ten a súa típica representación gráfica na vía Apia.

Nas sempre agradables e, neste caso, frutíferas marchas que fixen con Mario Outeiro puiden apalpar a magnitude que aínda hoxe amosan estes restos viarios. Os mellor conservados de varios centos de metros sitúanse a carón da ermida das Virtudes e continúan polo chamado Monte da Lomba cara ao pobo de Campelo.

2. Miliarios

Son indicadores de distancias que adoitaban colocar cada milla, é dicir cada 1480 metros. Teñen forma cilíndrica e o seu material máis común é o granito. A maioría teñen texto. Na parte superior adoita aparecer a titulación do emperador que o mandou construír e na súa parte inferior case sempre aparece a distancia á seguinte cidade. No entanto, algúns exemplares non posúen texto, ben porque se perdeu por reutilizacións ou ben porque non foi gravado. Este feito provoca certos problemas á hora de decidir se un fragmento cilíndrico sen texto é un

miliario ou non. Eu son da opinión que así como non é ouro todo o que reloce tampouco son miliarios todas as pezas cilíndricas. De facer sen máis esta identificación teríamos unha vía romana en calquera punto de Galicia. De feito, os que facemos traballos arqueo-lóxicos de prospección de vez en cando estamos habituados a atopar este tipo de pezas. Por exemplo, no estudo do camiño de Santiago de Fisterra atopamos máis de dúas dúcias deste tipo de fragmentos cilíndricos e ningún deles era un miliario. Uns eran soportes de cruceiro, outros "rolos" agrícolas, había columnas de distintos edificios, pezas do camiño real, doutras construcións, e incluso testos de plantas feitos polo propio propietario. Na zona que nos ocupa tamén temos fragmentos que non son miliarios e outros moi dubidosos como o de Castrillón ou mesmo o que aínda está colocado en Arxemil e que posúe unha cruz nunha das súas caras. Incluso o monolito que está situado no medio da ponte de Gatín paréceseme máis a un picudo do camiño real que a un miliario.

Pero tampouco os necesitamos, porque contando só os que probablemente sexan temos a maior concentración de miliarios do norte de Gallaecia, seis, se aceptamos os dous mencionados anteriormente. Pero non todo son boas noticias. O problema é que cando foron descubertos non estaban no seu lugar orixinario polo que non nos serven para identificalo paso exacto da vía. Que moitos deles foran conservados nas igrexas é típico e moi habitual, non so dos miliarios, senón das pezas epigráficas en xeral. O motivo principal foi a preocupación dos curas párrocos de distintas épocas por conservar este tipo de materiais históricos coñecedores súa importancia. Nalgúns casos o exemplar foi transportado decenas de quilómetros da súa situación orixinaria como o caso do

miliario de San Román da Retorta que fixo un periplo desde este pobo a Rábade e dende alí a Astorga que é onde está agora. Imos ver as principais características de cada un deles.

I. Arxemil.

Interpretación:
Anepígrafe

Lugar de conservación: In situ.

Material: Granito groso

Medidas: A: 1,52. D: 40

Decoración: Moi erosionado e con abundantes fracturas debidas a distintos golpes. Presenta dúas cruces na súa parte frontal de 37x21 cm.

Observacións: Posible miliario que se atopa fincado a pé da vía como parte integrante do muro dun predio a escasos 300 metros do lugar de Arxemil onde se encontraron dous miliarios, un anepígrafe en Perliños (número 3) e o outro dedicado a Adriano (número 2). A pesar da súa considerable erosión e deterioración aínda é perceptible parte da base na súa parte esquerda duns 26 cm de altura.

Bibliografía: Gómez Vila, J (2006): *Vías romanas de la Provincia de Lugo*. USC; Gómez Vila, J. (2009): *Epigrafía romana de la Provincia de Lugo*.

II. Arxemil.

Interpretación:

IMP(eratori) CAES(ari) D[IVI TRAIANI]
PARTHICI F(ilio) DIVI N[ERVAE NEP(oti)]
TRAIANO HADRIANO AVG(usto) PONT(ifici)
MAX(imo)
TRIB(unicia) POT(estate)

Ao emperador César Traxano Adriano, fillo do divino Traxano, neto do divino Nerva, Augusto, Pontífice Máximo, investido...? na

potestade tribunicia

Lugar de conservación: Museo Provincial de Lugo. Nº orde Epi-47

Material: Granito

Medidas: A: 56; D: 59.

Altura das letras: 8 Cm

Variantes: 1.1: D[IVI] (Arias Vilas, F.)

Decoración: Fragmento de columna reempregada como pía de auga bendita.

Observacións: Ao final do texto latino e cunha letra máis pequena pódese ler "ano de 1601"

ao que lle segue unha cruz. É moi posible que esta sexa a data na que se santificou o miliario para facer as funcións de pía de auga bendita.

Bibliografía: Arias Vilas, F.(1976), Pp 97-105. IRPL, 94. Gómez Vila, J (2006): *Vías romanas de la Provincia de Lugo*. USC; Gómez Vila, J. (2009): *Epigrafía romana de la Provincia de Lugo*.

III. Perliños. Arxemil.

Interpretación:
Anepígrafe

Material: Granito.

Medidas: A: 227; D: 60

Decoración: Con base cúbica de 55.

Observacións: Aparecido en 1976 a un lado dun camiño. Xunto a este exemplar tamén apareceu unha peza prismática, de posible filiación medieval, coa inscrición: SCI IOANI / L (?); que poderíamos desenvolver: S (an) C (t) i IO (h) AN (n) I (s) E (cclesia?); é dicir, Igrexa de San Xoán.

Arias Vilas afirma que non é posible afirmar con certeza se chegou a ser utilizado na vía, pois este preparado para recibir inscrición e colocalo.

Bibliografía: Gómez Vila, J (2006): *Vías romanas de la Provincia de Lugo*. USC; Gómez Vila, J. (2009): *Epigrafía romana de la Provincia de Lugo*. IRPL, 97. Arias Vilas, F., F (1976), p. 97-105.

IV. Franqueán.

Interpretación:

IMP[ERATORI] C[AESARI]
MARCO
AVRELIO
CARO [IN]
VICT[O]
AVG[VS]TO
[LVCO AVGVSTI]
¿? M(ilia) P(assum)

Dedicado ao Cesar emperador Marco Aurelio Caro, invicto augusto...A [Lvco Avgvsti]??
Millas

Lugar de conservación: Museo Provincial de Lugo. Nº orde Epi-75

Material: Granito groso.

Medidas: Alt: 1,79; D: 60. *Altura das letras:* 9 cm.

Observacións: Encontrábase colocado de forma investida diante da igrexa parroquial como parte do muro dun predio chamado "Prado da Eirexa", propiedade da chamada "Casa do Conde". Nesta situación o vin en Xuño de 2000, aínda que non se lle apreciaba o texto xa que estaba enterrado como dixemos de forma investida.

En Agosto de 2001 o propietario do predio tirouno da súa situación orixinaria para ampliar a entrada e o depositou na beira da pista onde foi visto por uns transeúntes que deron parte do achado.

Do mesmo xeito que noutros exemplares, consérvanse as letras que estaban enterradas, neste caso en area. Faltando doutros elementos de xuízo a datación tense que limitar ao período de mandato deste

emperador que se desenvolve entre setembro de 282 e Xullo de 283.

Bibliografía: Álvarez Asorey, R. (2002): "O miliario de Santa María de Franqueán O Corgo", en Larouco nº 3, páx. 253-256. Gómez Vila, J (2006): *Vías romanas de la Provincia de Lugo*. USC; Gómez Vila, J. (2009): *Epigrafía romana de la Provincia de Lugo*.

V. Castrillón.

Interpretación:
Anepígrafe

Lugar de conservación: Diante da Capela de Castrillón.

Material: Granito. *Medidas:* Alt: 110; D: 45
Decoración: Presenta unha cruz pintada de vermello na súa parte frontal

Observacións: Encóntrase diante da entrada da capela de Castrillón situada en pleno castro do mesmo lugar. Estivo no interior da devandita capela servindo como base de altar ata que en época recente foi trasladado ao exterior coa mesma función. Ao tratarse dunha peza moi alterada e reempregada non presenta texto epigráfico nin cipo. Esta propia ausencia de texto e as deformacións sufridas ao ser adaptado ao seu posterior uso impiden calquera tipo de identificación concluínte. Porén, tanto a súa fisionomía como o simple feito de ser achado nunha zona onde existen un alto número de exemplares imposibilita tamén, ao noso xuízo, calquera intento de exclusión.

Bibliografía: Gómez Vila, J (2006): *Vías romanas de la Provincia de Lugo*. USC; Gómez Vila, J. (2009): *Epigrafía romana de la Provincia de Lugo*.

VI. Tórdea. Castroverde

Interpretación:
Anepígrafe

Lugar de conservación: Diante da Igrexa parroquial de Tórdea

Material: Granito groso. *Medidas:* L: 1,1 m; diámetro 60 cm.

Decoración: Practicamente só conserva o típico cipo para ser enterrado de considerables dimensións, perdéndose toda a súa parte superior onde iría o campo epigráfico. Outros fragmentos localizados no interior do templo poderían ser partes deste exemplar.

Observacións: O lugar de Tórdea localízase nun punto intermedio entre a vía XX de Lugo a Astorga e a citada polo Ravennante entre Lugo e Lugo de Llanera que pasa un pouco máis o norte seguindo o trazado do Camiño Primitivo de Santiago. Polo tanto este miliario podería pertencer a calquera das citadas vías e, en todo caso, non estaría *in situ*.

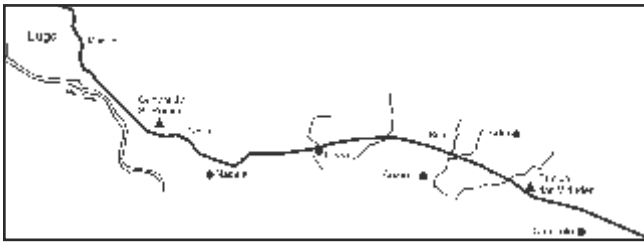
Hai certos elementos arquitectónicos reempregados na fábrica do actual templo que pertencen a algunha edificación arruinada, posiblemente a anterior igrexa.

Bibliografía: Gómez Vila, J (2006): *Vías romanas de la Provincia de Lugo*. USC; Gómez Vila, J. (2009): *Epigrafía romana de la Provincia de Lugo*.

4 PERCORRIDO DESDE LUGO

Sen ánimo de sinalar un trazado meticuloso porque excedería as pretensións deste traballo, o que si cremos conveniente facer é identificar as distintas zonas de paso.

Mapa 3. Percorrido da vía XIX-XX. Lugo-Fonteita

A vía sae do recinto amurallado pola Porta de San Pedro e continúa polo barrio de San Roque franqueada por sendas necrópoles. Como non se podía enterrar no interior é típico da cultura romana que os enterramentos están situados no arrabalde da cidade o carón dos camiños. Hai varios motivos que explican este feito entre os que destacan a mellor accesibilidade e, sobre todo, acadar o gran obxectivo da sociedade romana: non morrer de todo, vivir eternamente no recordo dos demais, e que mellor sitio que ser enterrado nos lugares máis transitados.

Lámina 2. Lombo da vía na carretera de Arxemil a Adai

A vía continúa polo barrio de Sanxillao, onde existía unha basílica paleocristiá e outra necrópole ambas as dúas descubertas no ano 2002, e abandona a cidade por Montirón.

Despois de cruzar o río Rato por unha ponte da que non quedan restos, continúa por Conturiz moi próxima á chamada "capela-convento de San Román", unha edificación relixiosa do século XVIII quizais nunca rematada.

Fronte a este edificio pero ao outro lado da antiga N-VI, nun lugar denominado Agro do Santo, hai outro edificio moi curioso chamado de igual forma que o anterior. Na década dos anos 80 do século XX so quedaban algunhas estruturas que fixeron pensar a Felipe Arias do seguinte xeito: "son restos dunha curiosa construción a xeito de capela ou oratorio, acompañada dunha necrópole de tumbas antropomorfas de laxas xa desaparecidas case por completo".

Continúa por Nadela cara a Coeo e Arxemil onde hai, como vimos anteriormente, abundantes miliarios e restos de estruturas sobre todo no norte do pobo cara ao Muíño de Tallón. Posteriormente chega á capela das Virtudes a través dun magnífico *agger* como apreciamos nas fotos anteriores.

Nesta ermida atopouse tamén unha dedicatoria a Mercurio, deus do comercio, e moi preto atópase unha fonte de supostas augas curativas. Noutro traballo confío falar extensamente destes interesantes elementos para comprender realmente a súa importancia.

Entre este lugar e Campelo a vía vai polo chamado monte da Lomba apreciándose claramente a súa estrutura.

Posteriormente a vía continúa cara a Franquean, de onde procede o outro conxunto de miliarios importantes desta zona.

5 CONCLUSIÓNS

Os camiños foron o gran motor socio-económico desta zona non só durante a época romana senón ao longo de tódalas etapas históricas. Unha circunstancia que, sen dúbida, marcou a forma de vivir e de pensar da poboación. Porque esta zona, a do Corgo, foi, é e será de paso, de tránsito, de camiños. O camiño romano foi o que iniciou este proceso e serviu de paradigma aos

demais, pero quizais non foi nin o primeiro nin o mais importante, pero si un dos que deixou unha gran pegada na paisaxe. A carón del foi trazado o camiño medieval, máis estreito, máis tortuoso, máis discreto, crucial para o comercio e perigoso para os veciños. No século XVIII quédase pequeno, non é capaz de satisfacer o crecente tráfico de mercadorías nin as ansias centralistas dos borbóns. Carlos III bautizou o novo proxecto camiñeiro como rede radial de camiños reais que unirían Madrid con cada unha das capitais provinciais. As testemuñas deste Camiño Real de entrada a Galicia aínda hoxe en día están espalladas a carón da nacional: pontes, firmes como o do Monte Xirondo ou o típico leguario como o de Laxosa.

O século XX pouco ou nada cambiou esta tónica construtiva xa que seguiu evoluindo e afianzando as comunicacións coa vital N. VI. O cambio foi no XXI porque é certo que a autovía permite rápidos e cómodos desprazamentos pero, pola contra, nin ves a xente nin a paisaxe e, curiosamente, por primeira vez na historia o Corgo está máis illado.

6 BIBLIOGRAFIA

- ALVARADO BLANCO, S., J. C. Rivas e T. Vega Pato. *La vía nova en A Limia*. B. Auriense, anexo 16. Ourense: Museo arqueolóxico provincial, 1992.
- ALVARADO BLANCO, S., J. C. Rivas e T. Vega Pato. *La vía romana XVIII revisión de su trazado y mensuración*. B. Auriense, anexo 25. Ourense: Museo arqueolóxico provincial, 2000.
- ARIAS VILAS, Felipe. "Dous miliarios do tramo viario Lucus Timalino", en *Boletín Auriense* nº VI. 97-105, 1976.
- ARIAS VILAS, F. Le Roux, P. Tranoy, A. *Inscriptions romaines de la province de Lugo*. Paris: 1979.
- CAAMAÑO GESTO, J. M. *La vía nova en su tramo galaico*. Vilalba: Museo de Prehistoria e arqueoloxia de Vilalba, 2009.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C. "Itinerario de Astorga", en Álvarez Martínez, José María y Martín Almagro - Gorbea (comisarios) *Hispania el legado de Roma*. Mérida: Catálogo de la exposición. Museo Nacional de Arte Romano, 1999.
- GARCÍA FUENTES, M. *El camino Real de Acceso a Galicia en el siglo XVIII*. A Coruña: Excma. Diputación de A Coruña, 1987.
- GARCÍA FUENTES, M. *Galicia incomunicada por red viaria en el siglo XVIII*. A Coruña: Universidade da Coruña, servicio de publicacións, 1999.
- GÓMEZ VILA, J. "Leguas e leguarios no Camiño Real de Acceso a Galicia", en *Lucensia*, nº 23, vol. XI. 347-356, 2001.
- GÓMEZ VILA, J. *Vías romanas de la Provincia de Lugo*. Santiago: USC, 2006.
- GÓMEZ VILA, J. *Epigrafía romana de la Provincia de Lugo*. Lugo: 2009.
- LEMAUR, C. Mapa del Pays y del Camino entre Lugo y Villafranca. Servicio Geográfico del Ejército, Cartoteca Histórica, 1769.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A, Álvarez Asorey, R. *Vía romana XIX. Un viaje desde Lugo a los Ancares, siguiendo las pisadas de Roma*. Lugo: Concello de Lugo, 2008.